

על כתיבה בדרך הקיצור – כאמצעי להרחבת נקבי המשכית*

לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה
(בבלי, פסחים ג ע"ב; חולין, סג ע"ב)

תקציר

מחקרים רבים הוקדשו לחקר הכתיבה האזוטרית, שרווחה בקרב הפילוסופים היהודיים בימי-הביניים – בכלל, ושל זו של הרמב"ם – בפרט. חלק ממשיכי-דרכו הפילוסופית של הרמב"ם – נטשו את המתודה של הכתיבה האזוטרית הקפדנית מבית-מדרשו של הרמב"ם, וביניהם אפשר למצוא את ר' שמואל אבן תיבון, ר' יעקב אנטולי, ר' זרחיה חן, ר' יוסף אבן-כספי, ר' לוי בן-אברהם, ר' הלל מווירונה ור' לוי בן-גרשום. מטרתו של מאמר זה לעסוק באחד מן האופנים, אשר באמצעותו הוגים אלה (פרט לר' שמואל אבן-תיבון, שבחר בכתיבה על דרך ההרחבה) – גילו בכתיבהם תכנים שהרמב"ם הסתיר, הוא כתיבה על דרך הקיצור. לשם כך, נעסוק בעיקר בבחינת הצהרותיהם של הוגים אלה, המובאות בהקדמות לחיבורים השונים, ואשר מהן אפשר ללמוד על המניע לכתיבת החיבור ועל המתודה – כתיבה על דרך הקיצור, ומשני עניינים אלה אפשר אף ללמוד על קהל-היעד של החיבורים.

מילות מפתח: כתיבה בדרך הקיצור; ר' יעקב אנטולי; כתיבה אזוטרית וכתיבה אקזוטרית; הרחבת נקבי המשכית.

מבוא

לא כל כתיבה על דרך הקיצור היא אמצעי ל' הרחבת נקבי המשכית', ר"ל כתיבה אקזוטרית: ¹ כאשר הקיצור נעשה באופן משמעותי, הוא משמש בעיקר אמצעי לכתיבה אזוטרית, הפונה לציבור המשכילים בלבד ומטרתה להסתיר. למשל, כאשר הדיון בסוגיה מסוימת נעשה

* תודה מיוחדת לפרופ' ח' כשר על הערותיה המהכימות.

1. לדוגמה – ראו: מ' הלברטל, **סתר וגילוי: הסוד וגבולותיו במסורת היהודית בימי-הביניים** (יריעות, 2), בעריכת א' ריינר, י' תא-שמע וג' עפרת, ירושלים תשס"א; ש' קליין-ברסלבי, **שלמה המלך והאזוטריזם הפילוסופי במשנת הרמב"ם**, ירושלים תשנ"ז; ד' שורץ, **סתירה והסתרה בהגות היהודית בימי-הביניים**, רמת-גן תשס"ב; L. Strauss, **Persecution and the Art of Writing**, Glencoe 1952.

באמצעות ראשי-פרקים בלבד, כפי שהצהיר הרמב"ם בהקדמתו למורה על כתיבה מסוג זה.² במאמר זה לא נעסוק בכתיבה מסוג זה, אלא בכתיבה שהיא ארוכה במידה מספקת, כדי שתוכל להציג את הסוגיה בבהירות, אך בקצרה, כדי שהקורא שאינו משכיל יהיה מסוגל להבין. כתיבה זו יכולה להתבטא באופנים שונים: בהצגת הדיון בפרקים (דרשות) שלמים אך קצרים, בהשמטת פירושים ודיונים, אשר עסקו בהם הוגים קודמים, בהצגת הסוגיה בלשון קצרה ומליצית ובסידור הסוגיה ללא בירורים והוכחות בסוגיות-היסוד.

דוגמה להבדל בין כתיבה על דרך הקיצור כאמצעי אזוטרי, הפונה לציבור המשכילים בלבד לבין זו המשמשת ל'הרחבת נקבי המשכית' – אפשר למצוא בהשוואת ההקבלות, שעושים הרמב"ם ור' יעקב אנטולי בין בניו של אדם הראשון – לכוחות-הנפש. במספר מקומות ב'מלמד התלמידים' עוסק ר' יעקב אנטולי בהרחבה בהצגת שלושת בניו של האדם הראשון – כמקבילים לשלושת כוחות-הנפש:³

קין מקביל לכוח הגידול (צמחי), הבל – לכוח החיים (חיוני), ושת – לכוח המדבר (שכלי).⁴ אפשר לראות הקבלה זו כמקורה בפרק ל של חלקו השני של המורה: "ממה שחייב אתה לדעת ולשים אליו לב, הוא החוכמה הטמונה בכך ששני בני אדם נקראו קין והבל, ושקין הוא שהרג את הבל בשדה, וששניהם פלו, אף שלגובר ניתנת שהות, וכי לא נכונה המציאות אלא לשת".

ואכן, נראה, שאנטולי מייחס הקבלה זו לרמב"ם: "ולפי הענין זה צריך שילקח דבר הרב המורה בקרא בני-האדם קין והבל שלא התקיים המציאות רק לשת וכיוצא בזה".⁵ אולם, אינה דומה האנלוגיה שעושה הרמב"ם לזו של אנטולי: בעוד שהראשון סתם וקיצר דבריו באופן משמעותי (וכך הקורא, שאינו משכיל ומיומן – לא יכול ללמוד ממשפט קצר זה על קיומה של האנלוגיה), הרי השני הרחיב ופיתח אנלוגיה זו באופן שאף הקורא שאינו מיומן ומשכיל – יכול להבין,⁶ אך עדיין עשה זאת באמצעות כתיבה על דרך הקיצור, המתבטאת, כפי שנראה להלן, בחלוקת מלמד התלמידים – לדרשות.

א. רמב"ם

בהקדמתו ל'מורה נבוכים' – מציג הרמב"ם את החיבור כפונה לציבור המשכילים בלבד, ובהתאם לכך הוא כותב אותו באמצעות כתיבה אזוטריה:

שניים מן האופנים, אשר בהם מתבטאת אזוטריה זו הם א) כתיבת פרקיו של החיבור שלא על-פי הסדר הראוי;⁷ ב) השתלת סתירות מן הסוג החמישי והשביעי.⁸

2. ראו רמב"ם, **מורה נבוכים**, מהדורת מ' שוורץ, תל-אביב תשס"ג: "לכן אל תדרוש ממני כאן אלא ראשי פרקים" (עמ' 12); "הרוצה ללמד בלי משלים ובלי חידות יהיו דבריו סתומים וקצרים..." (עמ' 14).
3. לדוגמה ראו יעקב בן אבא מרי אנטולי, **מלמד התלמידים**, ליק 1866 (להלן: אנטולי), כבא, קנא-ב-קנא: א (נראה, כי במקורות אלה נעשתה הקבלה לשלושת כוחות הכוח המדבר), קיג-ב, קמג-ב.
4. לחלוקת הנפש אצל הרמב"ם – ראו הקדמתו לפירוש למסכת אבות, פרק א.
5. אנטולי (לעיל הערה 3), קיג-א-ב.
6. הדמיון בין האנלוגיות שימשה את י' ברזילי כדוגמה להצגת אנטולי כהוגה חסר-מקוריות (I.E. Barzilay, *Between Reason and Faith*: Anti-Rationalism in Italian Jewish Thought 1250-1650, Mouton 1967, p. 29). "מלמד התלמידים" לר' יעקב אנטולי, **דעת**, 20 (תשמ"ח), עמ' 106, הערה 53 – כבר הפריך טענה זו וטען, כי אינם דומים דבריו הקצרים והסתומים של הרמב"ם – לפיתוחה הרחב של אנלוגיה זו, הקיימת בחיבורו של אנטולי (לעיל הערה 3).
7. רמב"ם (לעיל הערה 2), עמ' 12: "לכן אל תדרוש ממני כאן אלא ראשי פרקים. ואפילו התחלות אלה אינן מסודרות בספר זה ולא רצופות, אלא מבודדות ומעורבות בעניינים אחרים שברצוני להבהירם."

לאור זאת, כותב הרמב"ם בהקדמתו מדריך לקריאה נכונה של המורה, כאשר אחת מן הדרישות להבנתו היא 'השבת הפרקים זה על זה', ר"ל על הקורא, המעוניין להבין את דברי הרמב"ם – מוטלת מלאכה קשה ביותר:

ראשית, עליו לקרוא את כל החיבור על-פי הסדר מתחילתו ועד סופו, לזכור את הנאמר בכל פרק, ושנית, לאחר מכן לחזור שוב ולקרוא, ולנסות ולסדר את הפרקים על-פי הסדר הראוי להם.

למעשה, לשם הבנת דעתו האזוטטרית של הרמב"ם במורה – נדרש הקורא לקרוא את החיבור, מתחילתו ועד סופו, פעמיים, וגם אז קרוב לוודאי, שיתקשה בגילוי הדעה האזוטטרית.⁹ קורא, המעוניין לעיין בפרקים בודדים בלבד – לא ישכיל להבין את כוונתו האמיתית של המחבר, הואיל ובין הפרקים קיים קשר, ואפשר לתארם – כמנהלים ביניהם מעין 'אינטראקציה רעיונית'.

ועוד זאת, קורא, שלא הבין מספר פרקים, גם אם הוא קרא פעמיים את המורה, והבין את רוב פרקיו – עדיין לא יהיה מסוגל להבין את כוונתו האמיתית של המחבר בסוגיות האזוטטריות.

עקב דרישות אלה – ניכר, כי חיבור זה אינו מיועד לציבור הרחב, הטרוד בענייני פרנסה, ושאין בידו הזמן הפנוי להקדיש לאותה הקריאה, שדרש הרמב"ם לשם הבנת הספר, גם כאשר קיים קורא, אשר יש בידו היכולת השכלית להבנת החיבור.

ב. ר' שמואל אבן תיבון

עיון בכתבי מתרגמו ומפרשו של המורה, ר' שמואל אבן תיבון (רשב"ת) – יכול להעיד על סטייתו של רשב"ת מן האזוטטריות החמורה, שהנהיג הרמב"ם בימורה נבוכים.¹⁰ בגלל סטייה זו, את הפרק האחרון של 'מאמר יקו המים' – מקדיש רשב"ת להסבר ולהתנצלות:

וכן להתנצל בו על מה שגיליתי בו יותר מדאי בדברים שציוו החכמים ז"ל להסתירם. כי מעיד אני עלי שמים וארץ, שלא עשיתי זה רק לשם שמים, ועת לעשות לה' (תהלים קיט: קכו),¹¹ כי ראיתי שהאמתות שהסתירום מאז נביאינו וחכמי תורתנו הם מפורסמים היום כולם לאומות-העולם [...] ואומתנו סכלה מהם סכלות גמורה [...]. וכן הרב מורה צדק, החכם הגדול הפילוסוף התורני האלהי רבינו משה בה"ר הגדול ר' מיימון זצ"ל, כשראה ג"כ שמעטו מביני הרמזים [...] הוסיף ברמיזותיהם ביאור [...] ואני הצעיר הבא אחריו ראיתי ג"כ שמעטו מביני רמיזותיו מאד [...] וראיתי הצורך הגדול להאיר עיני המשכילים¹² במה שחנני השם יתעלה לדעת ולהבין בדבריו, ובמה שהרחיב בנקבי

8. "סתירה או ניגוד הנמצאים בספר מן הספרים או בחיבור מן החיבורים, סיבתם אחת משבע סיבות [...] אולם אי-ההתאמות המצויות בספר זה הן מחמת הסיבות החמישית והשביעית."

9. ועל כך יעידו המחברים הרבים, שהוקדשו לבירור השקפותיו של הרמב"ם.

10. ראו: מ' הלבנטל, בין תורה לחכמה: רבי מנחם המאירי ובעלי ההלכה המיימונים בפרובנס², ירושלים תשס"א, עמ' 78-82; ק' פרנקל, מן הרמב"ם לשמואל אבן תיבון: דרכו של דלאלה' אלהאירין למורה הנבוכים, ירושלים תשס"ח, עמ' 139-146. והשוו לשוורץ (לעיל הערה 1), עמ' 113-118.

11. לפרשנויות השונות לפסוק זה – כהיתר להרחבת נקבי המשכית – ראו מאמרי "עת לעשות לה' הפרו תורתך": משבר וצמיחה בפרובנס במאות ה"ג-ד", מ' רחימי (עורך), ממשבר לצמיחה (ספר עמוד"ת, ו), אלקנה תשע"ד, עמ' 73-88.

12. ההדגשות הן שלי.

המשכיות [...] 13 על-כן גליתי בזה המאמר ובפירוש ספר קהלת מה שגליתי ממה שלא היה אדם מגלה עד הנה. 14

במובאה מפורסמת זו מתאר רשב"ת את 'מאמר יקוו המים' ואת פירושו לקהלת – כחיבורים, אשר מטרתם לגלות את מה שהרמב"ם הסתיר ר"ל להרחיב את נקבי המשכיות, ולפנות עם תכניו של המורה – לציבור רחב יותר של קוראים. 15 מקור סטייה זו – במצבו של עם ישראל, אשר סיכל (=כינה) את האמיתות והסודות 'סכלות גמורה', בשעה שאמיתות אלה מפורסמות וגלויות בקרב אומות-העולם. 16 רשב"ת ראה עצמו כחוליה בשרשרת פרשנית, החושפת את הסודות החבויים בכתבי-הקודש בהתאם לצרכים ולתנאים של אותו דור, 17 אך אין ספק, שאת חיבוריו ראה כחוליה, הסוטה באופן משמעותי מהמתודה האזוטרית הנוקשה של קודמו, הרמב"ם (ולכן כותב: "להתנצל בו על מה שגיליתי בו יותר מדאי"). האמצעים, אשר באמצעותם הסתיר הרמב"ם את התכנים, שאותם רצה להסתיר, כדוגמת כתיבת פרקים שלא על-פי הסדר הראוי והשתלת סתירות מן הסוג החמישי והשביעי – אינם נמצאים עוד, לפחות, לא באותו האופן המוצהר והרחב, הנמצא במורה נבוכים, בכתביו של הרשב"ת.

אמנם רשב"ת הרחיב את נקבי המשכיות, אך לדבריו, מטרתה של הרחבה זו היא 'להאיר עיני המשכילים בלבד, ולא את עיני הקוראים מקרב הציבור הרחב. רשב"ת ראה בכתבתו האזוטרית החמורה של הרמב"ם – שיטה, המנגישה את מורה הנבוכים לעילית של המשכילים (שעליה נמנים בודדים בלבד), 18 ולכן, בעקבות היעדר החכמה בעם ישראל – התעניין בהנגשת תכנים אלה לציבור משכילים רחב יותר, אך עדיין ראה חשיבות רבה בהסתרת תכנים אלה מן הציבור הרחב. 19 רוצה לומר: 'הרחבת נקבי המשכיות' אצל רשב"ת – מתבטאת בהנגשת התכנים

13. למקומות נוספים, אשר בהם רשב"ת עושה שימוש בביטוי זה – ראו ר' קנלר, 'מאמר יקוו המים', חיבור פילוסופי פרשני לר' שמואל אבן תיבון', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשע"א, עמ' 60, הערה 247. הביטוי 'נקבי המשכיות' מבוסס על משלי כה 11 (תפוחי זהב במשכיות סוף'), ובו עוסק הרמב"ם בהקדמתו למורה נבוכים. **הרחבתם מבטאת** חריגה מן המתודה האזוטרית (לדוגמה ראו: ר' משה נרבוני, **באור לספר מורה נבוכים**, ווין 1852, עמ' א:א, לד:א; ר' לוי בן-אברהם, **לויית חן: החלק השלישי מן המאמר השישי - מעשה בראשית**, מהדורת ח' קרייסל, עמ' 35), שבמורה נבוכים מתבטאת בהעלאת תכנים אזוטריים על הכתב, וכפי שנראה להלן, מתבטא באופן שונה אצל ממשכי-דרכו.

14. קנלר (שם), עמ' 652-655. ביטוי לגילוי זה אפשר למצוא בדיונו בסוגיית הבריאה: בעוד שהרמב"ם, גם לפי פרשניו הרדיקליים, הציג ברובד האקזוטרי את השמים וכל אשר בהם והארץ על ארבע יסודותיה כנבראו ביום ראשון, הרי הרשב"ת מציג באופן גלוי (בהשוואה לקודמו) את הבריאה – כתהליך טבעי, שאין בו מקום להתערבות אלוהית רצונית, חל על היסודות החומריים בלבד, וככזו המתארת את המתרחש בין האטמוספירה לעולם הארצי בלבד. על ההבדלים בין השניים בסוגיית הבריאה – ראו: א' רביצקי, 'ספר המטאורולוגיקה לאריסטו ודרכי הפרשנות המיימונית למעשה בראשית', מ' אידל, ז' הרוי וא' שביד (עורכים), **ספר היובל לשלמה פינס במלאת לו שמונים שנה**, ב, ירושלים תש"ן, עמ' 230-244.

15. על כך זוכה לביקורתו של ר' שלמה מן ההר, המתאר אותו כמי 'אשר גלה כל מה שפסקה הרב זצ"ל'. ראו: 'אגרת לשמואל בן יצחק', **גנזי נסתרות**, ד (1878), עמ' 11-12.

16. על אי-הנחת, שחשו המשכילים היהודים בגלל עליונותם הרחנית-עיונית של הנוצרים, ולמקורות נוספים, המבטאים תחושה זו – ראו: י' לסקר, 'נצרות, פילוסופיה ופולמוס בפרובנס היהודית', **ציון**, סח (תשמ"א), עמ' 319-322; א' רביצקי, 'ההיפוטאזה של החכמה העליונה: תגובה נאו־פולטאנית לבעיה תיאולוגית בהגות באיטליה במאה ה"ג', **איטליה**, ג (תשמ"ב), עמ' ז-יד.

17. ראו: א' רביצקי, 'ר' שמואל אבן תיבון וסודו של מורה נבוכים', **דעת**, 10 (תשמ"ג), עמ' 36-41; פרנקל (לעיל הערה 10), עמ' 161-160; קנלר (לעיל הערה 13), עמ' 58-59.

18. קהל-היעד של מורה הנבוכים מתואר על-ידי רשב"ת באופן הבא: "כי רבים מאנשי דורנו מאסו דבריו בהם וקצתם דברו בהם וקראו שם אורם חושך, ואשר חננם השם מעט חכמה ופקחו עין בדברים ההם מעט, והם אחד מעיר ושניים ממשפחה". ראו: J. T. Robinson, **Samuel Ibn Tibbon's Commentary on Ecclesiastes: The Book of Soul of Man**, Tübingen 2007, pp. 175.

19. רשב"ת כבר תואר על-ידי פרנקל (לעיל הערה 10), עמ' 125-146, כמי שהנהיג סביבו קבוצות-לימוד שעסקו בסוגיות פילוסופיות ובעיון במורה הנבוכים (הנהגה, המלמדת על הרחבת נקבי המשכיות ועל סטייה מהאזטריות מבית-מדרשו של הרמב"ם), אך עדיין תלמידים אלה נמנים על ציבור המשכילים, ולא נמצא, כי לימד תכנים אלה לפני ציבור רחב יותר של שומעים או קוראים, כפי שיעשה

העיוניים, שהנגיש הרמב"ם לעילית שבמשכילים, לציבור רחב יותר של משכילים. האופן, שבאמצעותו הנגיש רשב"ת בפירושו לקהלת תכנים אלה לציבור המשכילים בלבד, הוא כתיבה על דרך ההרחבה:

אף כי הסיבה בעבורה ישתדל כל מפרש לקצר דבריו בפירושו [כדי] שלא יתבטל המלמד או התלמיד מקריאתו אותו יותר מדאי בעיינו בפירושו לפי אורך דבריו, נסתלקה מעל-פירושי לזה, **כי לא חברתי לעיין בו התלמידים ולא מלמדי תינוקות**, אך למי שקדם לו עיון וידיעה במאמר הנכבד, מאמר מורה נבוכים והריח מעט מן החכמות העיוניות והוא משתוקק לדעת תיבות משלי הנביאים והחכמים וחידותם ומליצותיהם ובדברים הדבורים על אופניהם.²⁰

כתיבה על דרך ההרחבה אפשרה לרשב"ת בפירושו לקהלת 'להרחיב את נקבי המשכית' – מחד גיסא, ולהסתיר תכנים אלה ממי שאינם נמנים על ציבור המשכילים – מאידך גיסא. 'הרחבת נקבי המשכית' אצל רשב"ת היא למען המשכילים בלבד, ואינה מאפשרת לציבור רחב יותר של קוראים שאינם משכילים – להיחשף לתכנים אלה.

ג. ר' יעקב אנטולי

בניגוד לכתיבתו של הרשב"ת, אשר מטרתה להרחיק את 'התלמידים' מלעיין ולהבין את התכנים, הנמצאים במאמר יקוו המים ובפירושו לקהלת – נוטש ר' יעקב אנטולי, כמעט לחלוטין,²¹ את המתודה האזוטרתית החמורה מבית-מדרשו של הרמב"ם ואת כתיבתו על דרך ההרחבה של רשב"ת. אמנם בימלמד התלמידים' עומד אנטולי פעמים רבות על חשיבות הכתיבה האזוטרתית והסתרת סודות התורה,²² אך הלכה למעשה מרחיב אנטולי את נקבי המשכית, ומגמת הגילוי בחיבורו עולה על מגמת ההסתרה. אנטולי כותב ועורך את חיבורו, 'מלמד התלמידים', באופן המאפשר לציבור רחב של קוראים להיחשף לתכנים, שרמב"ם ורשב"ת ייעדו לעיניהם של המשכילים בלבד. ובעוד שרשב"ת מתאר את פירושו לקהלת כפירוש, שאינו פונה לאותם ה'תלמידים' שאינם משכילים, הרי אנטולי, בהקדמתו ל'מלמד התלמידים' – מתאר את חיבורו כפונה בעיקר לאותם 'תלמידים' שאינם משכילים.²³

מה הוביל את אנטולי לנטוש את המתודה האזוטרתית מבית-מדרשו של הרמב"ם?

אותה הסיבה, שהובילה את הרשב"ת להרחיב את נקבי המשכית – אפשר למצוא אף ב'מלמד התלמידים', אך הפתרון, שמציע אנטולי (לבעיה שהובילה ל'הרחבת נקבי המשכית' אצל רשב"ת) – רדיקלי מזה של הרשב"ת.²⁴ כרשב"ת – ראה אנטולי בהתפשטות החכמה בקרב אומות-העולם כמחייבת תגובה יהודית, היינו 'הרחבת נקבי המשכית'. לדבריו, החכמה

אחריו חתנו, ר' יעקב אנטולי.

20. רובינסון (לעיל הערה 18), עמ' 179, והשוו להלברטל (לעיל הערה 1), עמ' 78, שנראה כמפרש מקור זה כהרחבת נקבי המשכית.
21. בשאלת מקור העולם – אפשר להבחין במלמד התלמידים בקיומם של שני רבדים: גלוי ונסתר. על כך ראו עבודת הדוקטור שלי: 'א-בן-סימון', 'משנתו הפילוסופית והאלגורית של ר' יעקב אנטולי והשפעתה על ההגות והאלגוריה היהודית בפרובנס במאות ה"ג-ה"ד', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, תשע"ג, עמ' 4-36.
22. לדוגמה ראו אנטולי (לעיל הערה 3), מג"ב, לא"ב, לב"ב, נא-א-ב.
23. "וכונתי בחיבורי זה שיהיה מלמד לתלמידים הם העובדים, ולאנשי המעשה הם השומרים, ובהרתי בשם זה להורות בו על כונת הספר וכל התנצלותי עליו". מעיון אצל אנטולי (שם) מ:ב, וקמב:א – נראה, ש'העובדים' הם בעלי התלמוד, ו'השומרים' הם שומרי-המצוות.
24. ראו מאמרי בספר עמדו"ת (לעיל הערה 11).

התפשטה בקרב האומות, לפי שהם משתדלים לדרוש ולחקור [את] התורה כפי אמונתם, **ודורשים ברבים תמיד**, עד שהחזיקו [את] השקר באמת זמן רב,²⁵ בשעה שאין אנו שוקדים ללמוד שנשיב את אפיקורוס כפי שהזהירו אותנו רבותינו. וכך נוצר מצב ש'הכופרים מרחיבים פה עלינו, ואומרים שאנו אוכלין הקליפות,²⁶ והם אוכלים הפרי'.²⁷

להבדיל מרשב"ת, לא מצא אנטולי את 'הרחבת נקבי המשכית', הפונה למשכילים בלבד – ככזו שיכולה להוביל להתפשטות החכמה בקרב חכמי-ישראל, ולהתמודדות עם לעגם של האומות, שהרי עדיין, לדבריו, ישנם חכמים, אשר קוראים את התורה ללא חקירה ודרישה, וללא כל ניסיון להבין את כוונתה הפנימית והאזוטרתית, ומסתפקים בקריאת שניים מקרא ואחד תרגום.²⁸ ועוד זאת, גם אם תתפשט החכמה בקרב חכמי-ישראל, עדיין לעגן של האומות לא יתפוגג, משום שחכמה זו תהיה נחלתם של יחידים בלבד, בשעה שחכמי-האומות 'דורשים ברבים תמיד' את תורתם ואמונתם, ובאופן זה מנגישים אותה לציבור רחב יותר של קוראים או שומעים. לדבריו, אזוטריות יתרה לא רק שאינה מסייעת להתמודד עם לעג האומות, אלא עלולה לעתים להוביל לאמונות כוזבות נוספות, כגון האמונה בקיומם של שדים:

ועל הדרך הזה יצאו מדברי החכמים אמונות רעות, ובדרך זו פשטה האמונה במציאות השדים [...]. ואין ספק אצלי שהדעת הזה יצא מרוע הבנת דברי חכמים הקדמונים **אשר היו מסתירים [את] דעתם בחכמה מן ההמון**.

כאמור, הפתרון שמציע אנטולי כדי להתמודד עם בעיה זו – שונה ורדיקלי מזה של הרשב"ת: הוא מציע לפנות עם אותם התכנים (העיוניים), שהרשב"ת פנה למשכילים בלבד – לציבור רחב של קוראים: ליתלמידים, הם העובדים, ולאנשי המעשה, הם השומרים.²⁹ כלומר, ב'מלמד התלמידים' קיימת הרחבה נוספת ומשמעותית של נקבי המשכית – הרחבה, המאפשרת לציבור רחב יותר להיכנס בשערי הפילוסופיה והאלגוריה. וכך, כפי שחכמי-האומות מפרסמים את תורתם (השקרית) בפני ציבור רחב (באמצעות דרשות) – אף אנחנו, חכמי-ישראל, נפרסם את תורתנו (האמיתית) ברבים (ובאמצעות דרשות). באופן זה יתאפשר לעם ישראל להגיע למצב, אשר בו יהיו 'אנחנו וצאצאינו כולם יודעי שמך'.³⁰ הדרך, שבאמצעותה מנגיש אנטולי את התכנים העיוניים הללו לציבור רחב של קוראים, היא באמצעות חיבור, המחולק לדרשות קצרות, המחולקות לפי פרשיות-השבוע:

וראיתי לחלק דברי הערה אלה על מחלוקת הפרשיות כדי להתבונן בכל שבת ושבת בחלק אחד מחלקיו. אולי על זה הדרך יתעורר המביט לדרוש ולחקור הפרשה, או פסוק ממנה, או כונת מצוה מן המצוות. **כי ראיתי כשקורא אדם ספר מחובר בענין אחד, ודבריו**

25. אנטולי (לעיל הערה 3), הקדמה.

26. מקיימים את המצוות ללא כוונה.

27. מקיימים את הכוונה (אך ללא קיום מצוות).

28. 'אנחנו כמעט נטו רגלינו מן האמת המסור לנו מפי השם, וה מפני עצלותנו בקראנו התורה קריאה חלושה, כקריאת הנערים, בלא חקירה ודרישה, עד שהרבים מעמנו סומכים בקראם שנים מקרא ואחד תרגום הפרשה כמו שצו רבותינו' – ראו אנטולי (לעיל הערה 3), הקדמה.

29. שם.

30. שם. בהצגת ידיעת שמו של האל כמטרה של כולם ('אנחנו וצאצאינו') נראה, כי בנוסף למניע האפולוגטי של אנטולי להרחבת נקבי המשכית – קיים מניע נוסף להרחבה זו, והוא הנחלת ידיעת שמו לציבור רחב, ומקורו בהשקפתו, הרואה את ידיעת האל כמצוות עשה, המתבטאת בדבר הראשון. על כך ראו אנטולי (לעיל הערה 3), ס"ב, ק"ח; א, קנט"ב-קס:א.

נקשרים זה בזה, לא יתבונן בו הקורא כראוי כי נכסוף נכסף לבא עד הסוף, וזו היא אחת מן הסבות, והגדולה שבהן, לקריאתנו הפחותה והחלושה בתורה ובשאר ספרי הקדש, ואילו היינו דורשים וחוקרים פסוק אחד כראוי טוב לנו. וזו היא כונתי בהאריך דברי בפסוק אחד או שנים [..] ובהזכירי דברי שלמה החכם בס, כדי להשתכל בדבר החכם עד שנתעורר על דרך קריאה כזאת.³¹

לדבריו, הציבור הרחב אינו מעוניין או מסוגל לקרוא חיבור ארוך, המוקדש לביור מספר בודד של סוגיות עיוניות (כדוגמת 'מאמר יקוו המים' של הרשב"ת, העוסק בשלוש סוגיות עיוניות מרכזיות: בריאה, מרכבה והשגחה), משום שבקריאה בחיבור מסוג זה, שיִדבריו נקשרים זה בזה, נדרשות מהקורא קריאה מעמיקה והבנה של כל חלקי החיבור, על מנת שיוכל להשיג את כוונותיו של המחבר, ולקורא מן הציבור הרחב – אין היכולת, הסבלנות או הזמן הנדרש לשם כך. לאור זאת, מחבר אנטולי את חיבורו באופן שמנגיש אותו לציבור רחב של קוראים, היינו בצורת דרשות קצרות, המתמקדות בפירוש פסוק או שניים, ובסוגיה שונה, כאשר כל אחת מהדרשות עומדת כחיבור בפני עצמו.³² לשם פתרון בעיית הזמן, הוא אף מחלק דרשות אלה לפי פרשיות-השבוע, הואיל והיום היחיד, אשר בו הציבור, שאליו פונה אנטולי – פנוי לקריאת תכנים אלה הוא יום השבת.³³

אם כן, אפשר לתאר את הכתיבה על דרך הקיצור – כמתבטאת בכתיבתו של מלמד התלמידים כתת-סוגה ספרותית של דרשות פילוסופיות, ובחלוקתן לפי פרשיות-השבוע. נראה, שההוגים, שנעסוק בהם להלן – הלכו, במידה זו או אחרת, אחר 'הרחבת נקבי המשכית' מבית-מדרשו של אנטולי, היינו הרחבה הפונה לציבור רחב יותר של קוראים, ולא רק לאלה המשכילים בלבד.

ד. ר' זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל חן

רביצקי כבר עמד על כך כי אחד המוטיבים האופייניים לרשב"ת ולבאים אחריו, הוא הדילמה בין המחויבות למתודה האזוטרתית מבית-מדרשו של הרמב"ם לבין המגמה להפצת תורת הרמב"ם, המסתמנת בקרב תלמידי הרמב"ם.³⁴ דילמה זו ניכרת אף בפירושו של ר' זרחיה למקרא ולמורה נבוכים,³⁵ ומעיון בהקדמתו לפירושו לספר משלי אפשר להבחין, בהחירות רבה, במגמה לעבר גילוי התכנים שהרמב"ם הסתיר.

-
31. שם.
32. הדרשה מעצם טיבה היא מכשיר, המכוון אל ציבור רחב של שומעים (או קוראים). היא מתווכת בין התרבות העילית של היחידים בעלי ההשכלה העיונית לבין הציבור הרחב. ראו מ' ספרשטיין, 'הדרשה כעדות להפצת רעיונות פילוסופים במאה ה-15', בתוך ב"ז קדר (עורך), **התרבות העממית**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 155-156, הערה 2 שם. מטרתו של אנטולי בחלוקת חיבורו לפרשיות – נועדה להקל כמה שיותר על תיווך זה, אולם נראה, שבניגוד למטרתו – הקריאה בחיבורו של אנטולי אינה מקלה על הקורא.
33. על השבת כיום, שמטרתו לימוד ועיון – ראו אנטולי (לעיל הערה 3), קד:ב, קח:א. השקפה דומה אפשר למצוא בהקדמתו של המאירי לבית הבחירה, עמ' טז; **פירוש הרלב"ג לספר שמות**, כ, מהדורת ב' ברנר וז' כהן, מעלה אדומים תש"ס, עמ' 375; ר' ניסים בן משה ממרסיי, **מעשה ניסים: פירוש לתורה**, מהדורת ח' קרייסל, ירושלים תש"ס, עמ' 107-108, 248-249. פרופ' ח' כשר העירה, כי אפשר למצוא השקפה זו אף אצל רב סעדיה גאון, **ספר האמונות והדעות**, ירושלים תש"ה, מאמר ג: "ואומר: כי מתועלת קדוש קצת הזמן, תחלה בעזיבת המעשים בו, להגיע אל המנוחה מרב היגיעה, ולהגיע אל קצת החכמה". להרחבה בסוגיה זו – ראו: ח' קרייסל, 'השבת בפילוסופיה היהודית בימי-הביניים: מהעל טבעי לטבעי', י' בלידשטיין (עורך), **שבת: רעיון, היסטוריה, מציאות**, באר שבע תשס"ד, עמ' 69-81.
34. א' רביצקי, 'משנתו של ר' זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל חן וההגות המימונית-תיבנית במאה ה"ג', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח, עמ' 45-49.
35. רביצקי (שם), עמ' 49-51.

בתחילת הקדמה זו מונה ר' זרחיה שתי סיבות, אשר 'הערני לפרש ספר משלי'. האחת, משום שלא מצא מפרש אחר, 'אשר שת לבו לבאר תעלומות משלי', והשנייה משום שמצא פסוקים רבים, 'אשר אין להם טעם',³⁶ ואף אם החכם, אשר עיניו בראשו, מבין, שפסוקים אלה הם משל, אין הוא יודע מה הוא אותו משל.
לכן, כותב ר' זרחיה:

קמתי אני זרחיה בן יצחק [...] ופניתי מחשבתי ונערתני חצני ושמתי לשוני קלשוני לבאר תעלומות ולגלות סודות אשר היו נעלמות וצפונות, ולא חששתי לדברי המבהילים אשר אין להם לב שומע חידות ומשלים,³⁷ ומה מאוד יקשה בעיניהם בראותם אותי, כי כל אשר יהיה המשל סתום וחתום שאני מגלה סוד מן הסודות וחכמה מן החכמות.³⁸

בהקדמתו לפירושו לספר איוב – אפשר למצוא סיבה נוספת לכתיבת חיבורים אלה באופן המגלה את מה שמורו הרמב"ם הסתיר, והדומה לזו המתוארת אצל רשב"ת ואנטולי:

ראיתי את כל ישראל על הרי החכמה נפוצי [נפוצים] וכצאן אובדות הנה, והנה עליהם נוגשי החכמה אצים, ובקרבם מתרוצצים, וכעין נחושת קלל נוצצים, ובלהט חרב תבונתם מתהפכים, להאיר דרך הולכים חשכים, ואמלטה רק אני לרעות את צאני צאן מרעיתי ולאסוף את נדחו.³⁹

כנראה, סיבות אלה הן שהובילו את ר' זרחיה לחבר חיבורים אלה באופן כזה שיאפשרו לציבור רחב יותר של קוראים להיחשף לאמיתות ולפירושים, שהרמב"ם והרשב"ת ייעדו לציבור המשכילים בלבד. נראה, שהוא עשה זאת, בין היתר, באמצעות כתיבה על דרך הקיצור:

ואני אדע בזאת כי כל מי שיהיה קורא בפירושי זה בהסר הדעת ומקלות השתכלות יאשימני ויאמר כי אני הארכתני יותר מן הראוי, אבל המשתכל בכל דבר ודבר כמה שפירשתי ידינני לכף זכות ויאמר שאני לא הארכתני אבל פירשתי בכל פסוק ופסוק מה שראוי לפרש בו מנגלה ומנסתר.⁴⁰

דברים דומים אפשר למצוא בהקדמתו לפירושו לאיוב: "וידעתי גם ידעתי כי כת הסכלים אשר אין בהם חכמה ולא רוח דעת ותבונה יברחו מפירושי זה ומפירוש משלי באמרם שאני הארכתני

36. נראה, שכוונתו לפסוקים, הסותרים את ההיגיון – סתירה, הגורמת לחכם להבין, כי דברים אלה משל הם. על סתירת ההיגיון כקריטריון לפרשנות אלגורית – ראו: ר' סעדיה גאון (לעיל הערה 33), מאמר ז; רמב"ם (לעיל הערה 2), הקדמה; ב' **חמישה חומשי תורה: עם פירוש רש"י ועם ביאור רבינו לוי בן-גרשום (רלב"ג)**, א: ספר בראשית, בעריכת ב' ברנר וא' פריימן, מעלה אדומים תשנ"ג, עמ' 115, 268. להבדלים בין רמב"ם לרלב"ג – ראו ע' פונקנשטיין, **סגנונות בפרשנות המקרא בימי-הביניים**, תל-אביב תש"ן, עמ' 63-73.

37. על-פי מל"א ג 9 ('ונתן לעבדך לב שמע לשפט את עמך להבין בין טוב לרע כי מי יוכל לשפט את עמך הכבד הזה').

38. ר' זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל מברצלונה, **אמרי דעת: פירוש יקר על ספר משלי**, וויען תרל"א, עמ' 1.

39. ר' זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל מברצלונה, פירוש לספר איוב, בתוך **תקות אנוש**, ברלין תרכ"ח, עמ' 169. סיבה זו נמצאת, וביתר בהירות – בהקדמתו של ר' זרחיה לתרגומו לביאור האמצעי של אבן רשד למטפיסיקה: "נמשכתי בזה אחר רצון חכמי הדור אשר הרבתה קנאתם באומות אשר יש להם כל ספר חכמה מכל מלאכה ומכל ענין ואנחנו עם קדוש [...] כל חכמתנו אמנם היא לדעת דיני ממונות, לא דיני נפשות, כי השלמות האחרון היום משולל מאומתנו כי נעדרו ממנו ומאנשינו החכמות האמיתיות וההשגות האלוהית" (המקור מצוטט על-ידי רביצקי [לעיל הערה 16], עמ' ט-1). יש לציין, כי המתח בין המחויבות לאוטוריית לבין הרצון והצורך לגלות – ניכר בהקדמתו לספר איוב יותר מבהקדמתו לספר משלי.

40. הקדמתו לפירושו למשלי, עמ' 4.

תחת אשר קצרתני⁴¹.

אמנם אין הוא מציג את הכתיבה הקצרה כאמצעי ספרותי לגילוי הסודות, אשר בכונתו לגלות, אך הואיל והוא מצהיר על רצונו לגלות סודות – מחד גיסא, ועל כתיבה על דרך הקיצור – מאידך גיסא, אפשר להניח, כי השנייה משמשת כאמצעי להצהרתו הראשונה.

ה. ר' יוסף אבן-כספי

המתח בין החובה להסתיר לבין הרצון לגלות – ניכר לאורך רוב חיבוריו של אבן-כספי, אולם נראה, ששנייתו ותשוקתו לגלות – עולה על מחויבותו להסתיר, וכקודמיו ראה עצמו כימרחיב את נקבי המשכית, וכמגלה סודות שקודמיו הסתירו. אמנם הוא מגלה את מיעוטם, ולא את כולם, אך עדיין ראה עצמו כמי שמרחיב.

את ספרו 'טירת הכסף' ('ספר הסוד'), הכולל שלושה חלקים; שלושים פרקים, העוסקים בעקרונות שונים ובסיסיים, הנחיות מתודולוגיות לקורא ופירוש כוללני לתורה,⁴² הוא פותח בהצגת הסודות כראויים לחכמים השלמים יראי-ה' בלבד, אך מיד אחר כך מסתייג וכותב "ואמנם אחר זאת ההקדמה וההודאה לאל אומר כי כונתינו בזה הספר להעיר על ביאור אלו הסודות בתורתינו".⁴³ אמנם לדבריו ביאור זה נעשה ברמזים, אך נראה, שראה ברמזים אלה 'הרחבת נקבי המשכית'. לדבריו, ספר זה אינו עוסק ב'דברים קלים' כפירושי של אבן-גנאח וכרוב דברי אבן-עזרא, אלא בדברים "עמוקים וחמורים מאד [אשר] יסודם ספרי החכמות העיוניות", ולכן מיד הוא שב ומתנצל על הרחבת נקבי המשכית ואומר: "חז"ל אמנם ציוו להסתיר סודות אלה, אך לא הייתה כוונתם למנוע הדיבור והעיסוק בסודות אלה לחלוטין, אלא התירו לגלות בתנאים מסוימים, "רצוני שיהיה הדיבור בהם מזוג מן ההסתור והגלוי, וגם ההסתור יהיה גובר בו".

המתח בין הגילוי להסתור – מבטא את טבעם האזוטרי של העניינים האלה – מחד גיסא, ואת כוונתו של 'כל מחבר ספר להועיל' – מאידך גיסא, ולכן מצהיר אבן-כספי, כי אמנם חיבור זה 'מרחיב את נקבי המשכית', אך עדיין רב בו ההסתור על הגלוי.⁴⁴ המתח הזה מתבטא לאורך כל חיבורו 'טירת הכסף', וכך לצד תיאורים, המבטאים את תשוקתו ורצונו לגלות⁴⁵ – אפשר למצוא

41. הקדמתו לפירוש איוב, עמ' 169.

42. על חיבוריו השונים של אבן-כספי – ראו מבוא לספרו של י' אבן-כספי, **שולחן כסף**, מהדורת ח' כשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 52-11.

43. י' אבן-כספי, **משנה כסף**, א: טירת כסף, מהדורת י' לאסט, פרעסבורג תרס"ה, עמ' 1.

44. אבן-כספי (שם), עמ' 1-2. על כונתו לגלות סודות, אך לא את כולם – ראו שם, עמ' 65, 66, 67, 101. דברים דומים אפשר למצוא בחיבור 'ביאור הסודות לאבן-עזרא', המיוחס לאבן-כספי, אך חובר, כנראה, על-ידי בן-זמנו: "ואם אני בא לגלות נראה כחולק וסותר דבריהם [...] וע"כ השביעו לבל יגלה אדם מאלה הדברים, אפי' נקודה אחת: אבל מפני רוב תאותי וחשקי התעוררתי משכלי אשר הערני כאיש אשר יעור משנתו, ואמרתיו לכתוב לי אלה הדברים למען יהיו לעדה עלינו [...] וע"כ אל יאשימי הקורא בו בעיון, ואני מנוצל כי לא הייתי בעת ההשבעה שתחול עליי [...] ומכל מקום הואיל וההשבעה היה כללית חלה, ואני לא אגלה כולו, רק אסתיר טפחים ואגלה שלישי טפה כל זה לתועלת האנשים המשתוקקים ומקיים לרוות צמאונם" (ביאור אבן-כספי על סודות פירוש התורה לבן עזרא, בתוך **עשרה כלי כסף**, מהדורת י' לאסט, פרעסבורג תרס"ג, עמ' 148). גם בחיבור זה אפשר למצוא את מודעותו של המחבר להרחבתו את נקבי המשכית, ואת התנצלותו, המתבטאת בכך שגילה רק מקצת מהסודות. על המחלוקת, הקיימת בשאלת מחברו של ספר זה – ראו: ח' כשר, 'ישאלת מחברו של "ביאור הסודות לראב"ע" המיוחס ליוסף אבן-כספי', בתוך מ' חלמיש (עורך), **עלי שפר: מחקרים בספרות ההגות היהודית; מוגשים לכבוד הרב ז"ר אלכסנדר שפרן**, רמת-גן תש"ן, עמ' 108-89.

45. "וראו בני שאני לחמלתי עליכם גיליתי לכם סודותי שגלה ה' אלי" (שם, עמ' 36); "כבר הודעתך שאחת מכונותי בספרנו זה הוא גילוי טעמי הספרים" (שם, עמ' 65); "וגיליתי לכם מה שגילה לנו השם מסודותיו, כי חושב אני שהגענו בזאת הפרשה לכונת מניחה" (שם, עמ' 83); "ראו בני גיליתי לכם, מה שגלה לנו השם מסודות תורתנו ולא גילה זה לכל ב"ח, ודעו כי אני נותן לכם בחנם מה שהשגתי בהתבודדות ושקידה בטרחי יומי וילי" (שם, עמ' 90).

תיאורים, המבטאים את חובתו להסתיר.⁴⁶

בן-דורו של אבן-כספי, קלונימוס-בן קלונימוס – לא קיבל את התנצלותו של אבן-כספי על גילוי הסודות, והבין, כי גם אם מגלה אבן-כספי את מיעוטם של הסודות, ואף עושה זאת ברמיזה בלבד עדיין חיבוריו מרחיבים את נקבי המשכית הרחבה ניכרת, ומטיח בו ביקורת בשל כך.⁴⁷

את המשך 'הרחבת נקבי המשכית' אפשר למצוא אף בפירושו האקזוטרי למורה נבוכים, 'עמודי הכסף'. בהקדמתו מצהיר אבן-כספי, כי בכוונתו בחיבור זה לבאר "עניינים רבים מספר המורה ממה שזכר ז"ל שאין בו הפלג הסתר, ואם הכל עניינים זכים שכליים".⁴⁸

הוא היה מודע לכך שביאור עניינים אלה, באופן המנגיש תכנים אלה לציבור רחב של קוראים – 'מרחיב את נקבי המשכית' ומגלה את מה שהרמב"ם הסתיר. לכן מיד לאחר הצהרת הכוונות כותב אבן-כספי: "ואם יאשימני אדם על היותי מפרש דבר הספר והוא ז"ל השביענו על מניעת זה, הנה כבר התנצלתי על זה בס' הנקרא מנורת כסף, יעויין שמה".

מטרתו של אבן-כספי בספר 'מנורת הכסף' היא לבאר את מעשה-מרכבה, הנמצא בתורה, בישעיהו, ביחזקאל ובזכריה. אף בחיבור זה ניכר, שאבן-כספי מודע לכך שמטרה זו 'מרחיבה את נקבי המשכית', ומגלה את מה שנתפס – כתכנים שאסור לגלותם,⁵⁰ ולכן הוא מונה ארבע סיבות, המסבירות מדוע אינו נחשב כעובר על איסורי-חז"ל ומורו, הרמב"ם, לבאר עניינים אלה.

לעניינינו חשובות הסיבה השלישית והרביעית:

ההפנים **השלישיים**, כי מי שהתיר לבאר מעט מאלה הסודות [...] הוא התיר לנו לבאר מעט, אחר כי אין למעט שיעור מוגבל. והפנים **הרביעיים**, כי אין אני רק מעתיק דברי הפילוסופים כאריסטו ורעיו, שחברו אלו העניינים בספריהם, רצוני באור שלשת העולמות המכונה בנו מעשה מרכבה, וספריהם מפורסמים לכל, ואם על דרך האמת הם מעמנו עלמלים בעונותינו.⁵¹

בסיבה השלישית, טוען אבן-כספי, כי הרמב"ם התיר כבר לבאר מעט מעניינים אלה (מעשה מרכבה), והואיל והוא לא ציין מה הוא אותו השיעור המועט שמותר לבאר, הרי שאפשר להכליל

46. 'אמר המחבר המסתיר סודו' (שם, עמ' 64); ראו בני ושימו לבבכם להבין מאמרי, כי כונתי לרמז [...] אבל אעפ"כ יהיה זה דרך הסתר וסוד לא יגלה כי אם ליחידים בטלים במעוטים' (שם, עמ' 47). וראו ח' כשר, 'יוסף אבן כספי כפרשן פילוסופי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשמ"ג, עמ' 16, 24, המתארת את אבן-כספי – כמי שאינו מייחס חשיבות רבה להנחלת האמת המטפיזית לציבור רחב של קוראים, ולפיכך מתואר כמי שנמנע מגילוי סתרי תורה ברבים (שנא אפשר לייחס עמדה זו להשקפתו המוקדמת ביחס לפרשנות אלגורית. ראו שם, עמ' 23-27).

47. 'ואולם למה יקשה בעיני חבור הספר, אמנם הוא לפי שהם דברים אפי' צדקו כלם אין ראוי לשום חכם לפרסם דעתו במ, לא **בביאור ולא ברמז**, וכל שכן לשומע זכרון על ספר [...] אע"פ שהסתרת מדעתך הרבה גלית הרבה, ובכמה מקומות גלית קרוב לכל'. תשובה מאיש קלונימוס, מינכן תרל"ט, בתוך 'אבן-כספי, **תם הכסף**, מהדורת י' לאסט, לונדון תרע"ג, עמ' 3.

48. עמודי כסף ומשכית כסף, בתוך **שלשה קדמוני מפרשי המורה**, מהדורת ווערבולונר, ירושלים תשכ"א, עמ' 1. את ביאור העניינים, שיש בהם הפלגת הסתר – מבאר אבן-כספי במשכיות הכסף.

49. 'ואיך שיהיה הנה אנכי משליך נפשי מנגד להועיל ולברך כל מעיין, והבאתי עלי קללה, ומה לך המעיין ולשלוש נפשי, ואם טובה עשיתי לך בפירוש דברים, שאולי לא תבין בלעדי, עלי קללתך ואתה קח נא את ברכתי'. שם.

50. 'ואני יודע כי רבים מן היהודים האומללים יגנו אותי על כתיבי אלה הביאורים, מאשר יאמרו, כי אני עובר על דברי חכמים שהחמירו בהעלמתם, וכן יאמרו **בהרחיבי ביאורים** מה על דברי המורה, שאני עובר על שבעות'. מנורת הכסף, בתוך **עשרה כלי כסף**, ב, מהדורת י' לאסט, פרעסבורג תרס"ג, עמ' 76.

51. שם, עמ' 77.

את המבואר ב'מנורת הכסף' – ככלול במעט, שהתיר הרמב"ם לבאר.⁵²

את הסיבה הרביעית אפשר לתאר – כמחולקת לשניים:

ראשית, אומר אבן-כספי, איסור זה שוב אינו חל, הואיל ו'אריסטו ורעיו' כבר כתבו ספרים, העוסקים בעניינים אלה, והם מפורסמים לכל מאן דבעי, ולכן איני נחשב כמגלה, אלא רק כמעתיק.

שנית, נראה, כי אבן-כספי מתאר סיבה הדומה לזו, המתוארת על ידי רשב"ת ואנטולי: הואיל ועניינים אלה מפורסמים לכל אומות-העולם ו'מעמנו נעלמים', לכן 'עת לעשות לה' הפרו תורתך', ואיני נחשב בהרחבתי את נקבי המשכית ובגילוי הסודות – כעובר על איסור חז"ל.⁵³

ב'ספר המוסר' מתאר אבן-כספי את ירידתו למצרים לבקש ללמוד חכמה ב'בית-מדרשו של הרב הגדול השלום המורה', אך נתאכזב:

ומצאתי שם זרעו זרע קדש דור רביעי (ר' אברהם הנגיד) ובניהם חמשי כלם צדיקים אבל בחכמות לא היו מתעסקים, וגם במזרח לא היות שם חכמים, וקראתי על עצמי: הוי היורדים מצרים לעזרה, ואשוב לארצי בבשת פנים.⁵⁴

בשעה שבפרובנס העיסוק בחכמה ובפילוסופיה היה נגיש ופורה, אי-אפשר היה למצוא במצרים – בית-מדרשו של הרמב"ם – חכמים העוסקים בתכנים אלה. אפשר להסביר את ירידתו למצרים ומבוכתו – כאירוע, אשר השפיע על התגבשות השקפתו על החשיבות הקיימת ב'הרחבת נקבי המשכית', וזאת – כדי להמשיך את נגישותה ופריחתה של הפילוסופיה בפרובנס, ולמנוע מצב הדומה לזה הקיים במצרים, אשר כנראה אבן-כספי ראה בו, בין היתר, תוצאה של אזוטריות יתרה. לכן, כדי להימנע ממצב זה – 'עת לעשות לה' הפרו תורתך', ובשובו לפרובנס, החל לשקוד על כתיבת 'טירת הכסף' (ספר הסוד), העוסק בביאור הסודות.⁵⁵ הוא עשה זאת, בין היתר, באמצעות כתיבה על דרך הקיצור:

דע שכונתנו לקצר דברנו תכלית הקיצור כי אין ספק לכל משכיל כי הקצור בכל דבר הוא מהבחינה הטובה כמו שמבואר זה מכמות תורתנו הקדושה [...]. וכן נלך אנחנו בזה הדרך ונקצר כמות ספרנו בכל יכלתנו.⁵⁶

לדבריו, כפי שהתורה נמנעה מ'זכירת מינים ואישים', ובחרה בכתיבה על דרך הקיצור, כך אנחנו

52. על פניו, נראה, כי לסיבה זו יש אופי אפולוגטי. שמה גם על כך מתלונן קלונימוס וכותב: "ובמה שלא נדרת אמרת וכתבת מה ששמת בו מבוכה גדולה ואשר עליך, ואל תטעון עלי אלופינו ממה שעשה הרב, כי דרכך ודרכו הפכיים" (לעיל הערה 47).

53. והשוו לדברי ר' משה נרבוני בהקדמתו לביאור ספר מורה הנבוכים, עמ' א.א. כאמור, בחיבוריו המוקדמים, כגון טירת הכסף (שחובר בהיותו בן שלושים ושבע), סיבות אלה אינן מוזכרות, והתנצלותו על גילוי הסודות מתבטאת בטענתו, שאינו מגלה את כולם, אלא את מקצתם. עובדה זו יכולה להצביע על כך שמגמת הגילוי של אבן-כספי – התגבשה והתרחבה בכתביו המאוחרים. כשר כבר עמדה על כך שבוחרו המוקדם, פרשת הכסף, שחובר בהיותו בן עשרים – נרתע אבן-כספי מלדון בסתרי-תורה, ולכן חיבר זה הוקדש להבנת המקרא כפשוטו, תוך שהוא פוסח במוצהר על העיסוק בביאור סודות התורה. ראו: כשר (לעיל הערה 46), עמ' 6, 17-18.

54. ספר המוסר, בתוך עשרה כלי כסף, א, מהדורת י' לאטס, פרעסבורג תרס"ג, עמ' 60.

55. כאמור, עד לירידתו למצרים, בהיותו בן 35 שנים – נמנע אבן-כספי מלעסוק בביאור הסודות, ועסק בכתיבת פירושים, שהוקדשו להבנת המקרא כפשוטו. לאחר מכן, חלה הפסקה בפעילותו היצירתית למשך שנים אחדות, ורק לאחר ששב ממצרים, בהיותו בן 37 שנים, נחתם הספר 'טירת כסף'. ראו כשר (לעיל הערה 42), עמ' 12-18.

56. טירת כסף (שם), עמ' 4, 158-159.

בחיבורנו ('טירת הכסף') נלך בדרכה של התורה, ובזו של הרמב"ם ב'משנה תורה',⁵⁷ ונבחר בכתיבה על דך הקיצור.⁵⁸

כתיבה זו מתבטאת בשני אופנים: 'שנשמור מזכירת מה שקדם לזולתנו', ו'שנקצר מאד מה שנחדשהו'.

תיאור מעניין על חשיבותה של הכתיבה על דרך הקיצור – אפשר למצוא בדבריו הבאים:

וזה לדעתנו כי החיים קצרים מאוד מצד רצון השם ית', ואנחנו נקצרים עוד מצדנו וברצוננו, אם שנמית עצמנו בלא עתנו לרוב שגיאותינו, אם שנוציא קצת ימינו לבטלה ונוליד לבהלה.⁵⁹

כתיבת חיבורים על דרך ההרחבה – לא זו בלבד שאינה עומדת ביחס לחיינו הקצרים, אלא אף אינה תואמת את יכולתם העיונית של רוב בני-האדם, ואת הזמן המועט, שנשאר להם לתכלית זו – עקב הבטלה הרבה וקשיי-הפרנסה. לכן, אומר אבן-כספי, "איך אחבר ספר בשבעים כרכים [...] ודי אם יהיה שעורו שבעים עלין עולים למניין שבעים ימים".⁶⁰

בפירושו לפרשת חיי שרה מונה אבן-כספי ארבע סיבות לבחירתו בכתיבה על דרך הקיצור:

(1) מקצת הדברים פירושו קודמיו; (2) מקצתם מבוארים בעצמם; (3) מקצתם הקדמנו לבאר; (4) ורביעית "כי אני חושק בקיצור על כל פנים".⁶¹

שלוש הסיבות הראשונות מבטאות כתיבה על דרך הקיצור ממניעים ספרותיים-ענייניים: הנושאים עצמם אינם זקוקים להארכה (כבר פורשו על-ידי אחרים, מובנים מאליהם או נתפרשו כבר על-ידו); הסיבה הרביעית מאפיינת את השקפת המחבר עצמו, ומבטאת כתיבה על דרך הקיצור כהשקפה פילוסופית-אידיאלית ('והלכת בדרכיו'), הנדרשת גם כאשר שלוש הסיבות הראשונות אינן בנמצא.

ו. ר' לוי בן-אברהם

כתיבה על דרך הקיצור, המבטאת את 'הרחבת נקבי המשכית' מבית-מדרשו של אנטולי (היינו הרחבה, הפונה לציבור רחב של קוראים, ולא למשכילים בלבד) – אפשר למצוא אף בהקדמתו של ר' לוי ליבתי הנפש והלחשים'. להבדיל מקודמיו – הסיבה ל'הרחבת נקבי המשכית',

57. יש להדגיש, כי אבן-כספי מתאר את משנה התורה כחיבור, הכתוב על דרך הקיצור, ואינו מגדיר כך את מורה נבוכים.

58. באופן זה הוא רואה את עצמו – כמקיים מצות העשה 'הלכת בדרכיו' (דברים כח 9; משנה תורה, הקדמה, מצוות עשה, ח): "ראו בני איך דקדקנו זה הספר בפרטיו כלם, והנה לעשות כמו זה בכל סיפורי התורה – יהיה זה פועל ארוך, ויהיה הספר המחבר לזה, ספר ארוך מאד, ואריכות הוא המבחינה הרעה, כמו שעשיתי לך מופת על זה ממכות תורתנו השלימה, וכבר צונו והלכת בדרכיו. א"כ אין שלימות לנו רק בלכתנו בדרך השם ית', ואחר שהוא מחבר ספרים קצרים, איך אחבר אני ספרים ארוכים, ואין ספק אצלנו שסכת קצור ספר תורתנו לא היה העדר המצא [...] אבל היתה בחירה מושכלת כי לד' הבחירה, וכן אנחנו נתדמה אליו ונלכה בדרכיו בכל יכולתנו [...] ובוזה יהיו הספרים קצרים ויותר מועילים" (שם, עמ' 69-70). והשוו דבריו בעמ' 110-113: שם מוצגת הכפילות ואריכות הדברים – כאמצעי, שהתורה משתמשת בו במספר סיפורים – 'כדי לעורר הסכלים הישנים' (עמ' 111), סיפורים, 'שנושאים עניינים שכונתם הראשונה לכלל האומה' (עמ' 112). כלומר, לעתים כתיבה על דרך הקיצור משמשת את התורה כאמצעי אוטורי, ולא אקוטורי (ראו גם המצווה הרביעית והשביעית, שם, עמ' 48-49).

59. טירת כסף (לעיל הערה 43), עמ' 5.

60. שם. וראו הקדמתו בתוך מאמרו של ש' רוזנברג, "'ספר ההטעאה" לר' יוסף אבן-כספי', עיון, לב (תשמ"ד), עמ' 290-291: "כי ראיתי קוצר ידיעת האנשים המושכלות וקוצר רוחם מעבודת הזמן עם קוצר חייהם, ראיתי לעשות לבני שלמה קצור קטן ממלאכת ההגיון [...] ולכן הייתה כל מגמתי בקצור זה [...] עד שהבאתי אותם העקרים בלשון מבואר ופשוט לכל מתלמד [...] כי לחנם יתעסק שום אדם בשאר הספרים אחר שזה הקצור מספיק וכולל ההכרחי בכלם".

61. שם, עמ' 103.

המתוארת על-ידי ר' לוי – אינה מתמצית בחששו מלעגן של אומות-העולם (מניעים אפולוגטיים), אלא קיים חשש נוסף, והוא שמא תכנים אלה יהיו נחלתם של מעטים, בשעה שרבים מהעם לא יזכו להשיג ידיעה אמיתית (מניעים פילוסופיים, ואולי "דמוקרטיים")⁶²:

וכבר הודיענו הרב כי לא חבר ספרו המאיר רק אל מי שעיין בכל ספרי החכמות [...]. וראיתי כי אין בידנו חבר כולל הכל על ספר נכסף, למי שיכוין לעמד על האמת בנקלה, כי יעיקוהו רב החכמות הצריך להקדים תחלה, עד שישגיע לחכמה היקרה והגדולה, וכאלו יעמד ימים רבים בלא אלהי אמת ואמונה [...]. ואולי לאורך הזמן יפריד המוות בינו ובין זאת המעלה [...]. מפני כל אלו הסבות נעלו בפנינו שערי החכמה, ונעדר השלמות הכולל מזאת האומה, ואין מעיר ואין מקיץ [...]. וטבע האדם לאהוב הקצור ויקבל בו תועלת, ולשים בו כל מעייניו ולקשור בו התוחלת, ושיהיה בלשון מובן וצח וקצר, ואף כי בהיותו דרכו דרך השיר ומזג המליצה לא יחסר, כי אז יחשקהו חשק גדול ויערב לו ממנו, עד שיוכל לכללו במעט זמן, ותמיד חפשי אם אוכל למצא חבר כזה [...]. ועל אשר לא מצאתיו התעוררו ילדי רעיוני, ועת לעשות לה' [...]. ואסדר רזי בראשית ומעשה מרכבה לחכמים, ואם ארחיב נקבי המשכית לפעמים [...]. ותקנתי לפי העניינים לשונות קרובות וקלות וערכתי מליצות נאותות ומלות [...]. וסדרתי עניינים גדולים במלים קצרים כוללים, כי לא כונתי להמריץ מליצות ומשלים, אך לבאר האמתות [...]. ואין בדעתי להאריך אמרים.⁶³

ידועה המחלוקת בין רמב"ם לתלמידו, רשב"ת, בשאלה האם קיימת מצווה לדעת את מציאות האל באמצעות הוכחה הגיונית-פילוסופית או על דרך המסורת (קבלה).⁶⁴ מדבריו במקור זה – אפשר לתאר את ר' לוי כמסכים עם השקפתו של הרמב"ם, ורואה בידיעת האל (היינו השגת מציאותו באמצעות הוכחה הגיונית-פילוסופית) מצווה מן התורה, אך להבדיל מהרמב"ם, שהסתיר במורה נבוכים את התכנים הרלוונטיים להשגת ידיעה זו – נוקט ר' לוי פעולה ממשית ומשמעותית בהתאם להשקפה זו, וכותב את חיבורו בסגנון, המאפשר לציבור רחב לקיים מצווה זו.⁶⁵ הדרך הנכונה, לדעת ר' לוי, המאפשרת את 'הרחבת נקבי המשכית' לציבור רחב של קוראים לקיים מצווה זו, היא כתיבה על דרך הקיצור, המתבטאת, בין היתר, בלשון מליצית וקצרה.⁶⁶

ז. ר' הלל בן שמואל מווירונה

את הכתיבה על דרך הקיצור כאמצעי להרחבת נקבי המשכית – אפשר למצוא אף ב'תגמולי

62. מניעים 'פילוסופיים-דמוקרטיים' אפשר למצוא גם בפירושו של הרלב"ג לשיר השירים, אשר בו נעסוק להלן.

63. I. Davidson, 'L'introduction de Levi ben Abraham a son encyclopedie Poetique Bate Ha-Nefes Weha-Lehasim', *Revue des etudes juives*, 105 (1940), pp. 86-89.

64. ראו פרנקל (לעיל הערה 10), עמ' 210-213; קנר (לעיל הערה 13), עמ' 46-47.

65. במבוא לספרו של לוי בן-אברהם (לעיל הערה 13), עמ' 4 – מתאר ח' קרייסל את החיבור הזה באופן הבא: "לוי חן אינו חיבור פרשני בלבד. הוא ספר שמטרתו להעביר לקורא בשפה העברית את כל הידע העיוני הדרוש כדי להגיע לשלמות, ברוח משנתו של הרמב"ם. [...]. הרמב"ם מתנה את הקרבה לאל בעיון בעקרי הדת, בהשתלמות ראויה בחכמה הטבעית ובהתעמקות בחכמה האלהית. אבל את החכמה הנדרשת להשגת השלמות אין הוא מביא לא במורה ולא בשום חיבור אחר שלו [...]. ר' לוי גמר אומר לכלול בספר אחד את כל העניינים הללו, הן את המדעים והן את הפרשנות הפילוסופית של מקורות היהדות".

66. הרבה נקבי משכית זו היא, כנראה, הסיבה העיקרית לרדיפתו של ר' לוי על-ידי תומכי החרם על לימודי הפילוסופיה, ובראשם הרשב"א. ראו: W. Z. Harvey, 'Levi ben Abraham of Villefranche's Controversial Encyclopedias', *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*, p. 179.

הנפשי לר' הלל מווירונה. בהקדמתו מתאר ר' הלל את הסיבה, שגרמה לו לחבר ספר זה, העוסק בעיקרו בביאור טיב הגמול:

תחילה הוא פותח בתיאור מצב החכמה והחכמים בתקופתו וכותב, שאף-על-פי שכבר נודע בקרב אנשי החכמה, כי התכלית האחרונה של האדם היא 'הנפש והצלחתה', רבים "הבלתי משגיחים לדעת מה היא, מה ראשיתה [...] עד שכמעט לא יגיעו לסכום מספר אחד למאה מחמת מיעוטם".

ועוד זאת, בקרב מיעוטם של חכמים אלה ישנם חכמים, שאין בידם להשיג "אמתת זה העניין" מפאת "היותו עמוק בעצמו ואורך ההצעות וההקדמות, הצריכות ללכת לפניו, עם עצלת הלמוד ורוב תכופת מקרי הזמן וקוצר החיים, שכל אלה הם סבות גדולות על התמעט ידיעת החכמות בדור האנושי".

מצב זה הוביל אותו לחבר חיבור "אחד קטן כללי מקבץ בקצרה הדברים המוכרחים לדעת מאודות הנפש לכל אשר נגע אלהים בלבו". לשם כך, כותב הלל, "ופניתי אני לאסוף נפזרי הדברים האלה מתוך דברי הפילוסופים שהם גדולים ורחבי ידיים. וסידרתים ופרשתים בקצרה פרוש מבואר כדי שלא יכבד עיונם מאד על מבקשי החכמה ויזנחום".⁶⁷

אפשר לראות, כי ר' הלל מתאר את מצב החכמה והחכמים – בדומה לתיאורו של רשב"ת, אך נראה, שלהבדיל מהאחרון – מבקש ר' הלל להרחיב את נקבי המשכית "לכל אשר אלהים נגע בקרבנו", היינו לציבור רחב יותר של קוראים. לשם כך בוחר בכתובה על דרך הקיצור, המתבטאת בסיכום קצר מתוך ספרי הפילוסופים, של הנושאים, שלדעתו הכרחיים לכל הרוצים להיכנס בשערי הפילוסופיה.⁶⁸

ח. ר' לוי בן-גרשום

את הכתיבה על דרך הקיצור כמתודה, המבטאת כתיבה אקזוטריית ו'הרחבת נקבי המשכית' – אפשר למצוא אף בפירושו של ר' לוי בן-גרשום (רלב"ג) למקרא.⁶⁹ בפתיחתו לפירושו לתורה – כותב רלב"ג, כי נמנע מלכלול בפירושו בירורים והוכחות בסוגיות-יסוד עיוניות, אלא יזכירם כהנחות בלבד. כמו-כן, הוא נמנע מלכלול דיון בדרשות חז"ל, משום שאם היה כולל שני עניינים אלה, "יארך יותר מדי, ויקוץ בו המעיין".⁷⁰

טענה דומה אפשר למצוא בהקדמתו של הרלב"ג לפירושו לשיר השירים, המכונה בשם 'הצעה':⁷¹

ולא נכון גם כן, שיערב עם הביאורים דברי הדרושים ההם, כי הם אם שיבלבל המעיין מהבין מה שכוון בדברים וכל שכן כמו אילו העמוקות – אם שיהיו סבה אל מה שיקוץ

67. הלל בן שמואל מווירונה, ספר תגמולי הנפש, מהדורת י"ב סרמוניטה, ירושלים תשמ"א, עמ' 1.

68. ראוי לציין, כי באגרת, ששלח ר' הלל לר' יצחק הרופא, בתוך **המדה גנוזה**, קאניגסברג תרט"ז, הוא מתאר בה, בין היתר, את חלוקת הספר (שני חלקים: הראשון מכיל שבעה שערים, והשני מכיל שלושה), הוא מתאר את שער ג' של חלקו הראשון, ואת שער ב' של חלקו השני, ככאלה 'שהארכת קצת' בביאורם (שם, עמ' כא:ב – כב:א).

69. על כתיבתו בדרך הקיצור – ראו: ש' קליין-ברסלבי, 'הדיאלקטיקה בפירושו הרלב"ג לספר משלי', **תריבין**, עה, ג-ד (תשס"ו), עמ' 473-472 והערה 22 שם.

70. רלב"ג בתוך **המישה חומשי תורה עם פירושו רש"י ועם ביאור רבינו לוי בן גרשום (רלב"ג)**, א: בראשית, בעריכת ב' ברנר וא' פריימן, מעלה אדומים תשנ"ג, עמ' 4-5 והערה 28 שם.

71. על המונח 'הצעה' – ראו: ב' ברנר, 'פתיחת הרלב"ג לביאור ספר משלי וגלגלי נוסח החיבור', **תריבין**, עג, ב (תשס"ד), עמ' 278, הערה 24; קליין-ברסלבי (לעיל הערה 69), עמ' 472, הערות 19-21. על הקדמות הרלב"ג לפירושו למקרא – ראו שם, הערה 18.

בדברי המחבר. וזה לשתי סיבות: אם לאורך הדברים, אם להתערב בהם הדברים העצמיים במקריים.⁷²

כתיבה על דרך ההרחבה גורמת לכך שרבים מן הקוראים, בעיקר מקרב הציבור, שאינו נמנה על המשכילים – קצים בקריאת חיבורים מסוג זה, והואיל והרלב"ג מעוניין להנגיש חיבור זה לציבור רחב של קוראים, הוא בוחר בכתיבה על דרך הקיצור, המתבטאת, בין היתר, בהשמטת דרשות חז"ל. מסיבה זו אף הקדים לפרש ב'הצעה' את הדימויים הסמליים, אשר עליהם יתבסס פירושו. לדבריו, "מפני שהקושי אשר בביאור דברי הספר הוא מצד שני צדדים: מצד עומק העניינים בעצמם ומצד עומק החיקויים",⁷³ הוא ראה חשיבות בהקדמת פירוש הדימויים ('עומק העניינים') לפירוש עצמו, העוסק בהבהרת 'עומק החיקויים'. באופן זה "יקל יותר למעיין לשאת אותם החלקים, חלק אחר חלק. ועוד, כי בזה הצד יקל יותר למעיין בדברינו להבינם ולעמוד על אמתתם, ולא יתבלבלו עליו מפני אורך הדברים והתקבץ בהם הבנת שתי העניינים יחד".⁷⁴

על כוונתו להנגיש חיבור זה לקוראים רבים, ועל הסיבה, שהובילה אותו לעשות זאת – אפשר ללמוד מעיון בפירוש עצמו.

רלב"ג מונה שלוש סיבות, היכולות למנוע מן האדם להשיג את שלמותו העיונית:

הראשונה – 'העלם ממנו מהות ההצלחה'. הואיל ולא ייתכן, שאדם יעשה פעולה, אלא אם כן המשיג את הפעולה והשתוקק אליה, והואיל ואין ביכולתו של האדם להמשיג בתחילת העיון את שלמותו האחרונה, הרי שלא ישתוקק לשלמות זו, וללא תשוקה – לא ייתכן שישתדל להשיג את שלמותו.

השנייה – השתוקקות האדם בתחילת דרכו העיונית אל התאוות הגופניות, המונעות ממנו השגת השלמות העיונית.

השלישית – הדרך המובילה, אשר תולכנו אל השלמות – נעלמת מהאדם.⁷⁵

אחד הכלים, "אשר המציא לנו ה' ית' להגיענו אל שלימותינו האחרון", הוא תשוקת האדם להשגת מושכלות.⁷⁶ לדבריו, האל נתן לאדם, לכל אדם, תשוקה להשגת מושכלות, אך חלקם או רובם של בני-האדם קצים באורך ההצעות וההכנות, הנדרשות לשם השגת שלמות זו. הואיל ובכל אדם קיימת התשוקה לדעת, מתחייב, שיש בידי כל אדם להוציא תשוקה זו מן הכוח אל הפועל, שאם לא כן, ההכנה, ר"ל ההשתוקקות, תהיה לבטלה, וזה אינו אפשרי, שהרי הטבע אינו עושה דבר לבטלה.⁷⁷

72. רלב"ג, **פירוש לשיר השירים**, מהדורת מ' קלנר, רמת-גן תשס"ג, הצעה, עמ' 51. במבוא למהדורה זו (עמ' 36-37) מתאר קלנר את פירושו של הרלב"ג לשיר השירים כמרחיב את נקבי המשכית, ופונה 'לחובבי פילוסופיה שאינם מודעים לחובבנותם'.

73. רלב"ג (שם), עמ' 64.

74. שם. והשוו לדבריו ב'הצעה' לפירושו למשלי: "ולקצר המאמר בו במקום, ולהמלט מההכפל, ראינו להציע תחילה מה שיישיר להבנת הרבה מהדברים, המכוון בזה הספר ההערה עליהם, כי בזה יהיו דברינו יותר מובנים [...] ולא נשתדל לדחות דברי המפרשים אשר פירשוהו על זולת הדרך הזה, להמלט מהאריכות אשר הוא סיבה אל שיקוץ המעיין בדברים [...] ולו באנו לזכור כל הפירושים אשר נראו לנו אפשריים בפירוש פסוק פסוק היה מאמרנו ארוך יותר מן הראוי" (בתוך ברנר [לעיל הערה 71], עמ' 278-279).

75. ראו רלב"ג (לעיל הערה 72), עמ' 72.

76. שם, עמ' 75.

77. נראה, כי כלי זה משמש פתרון לסיבה השנייה: תשוקתו של האדם לתאוות הגופניות ("תשוקה לדעת ענייני הנמצאות, יותר חזקה מתשוקתו הגופנית"). שם, עמ' 72.

אולם הכלי החשוב יותר, אשר נתן "אלינו ה' ית' להישרנו אל הצלחתינו", ושבאמצעותו סרים 'כל המונעים אשר נזכרו', הם אותם 'השלמים אשר ימצאו בכל דור ודור, המישרים זולתם אל השלימות, אם מפיהם אם מפי כתבם, בחשק הטבעי אשר להם בזה'.⁷⁸

תשוקתם של החכמים השלמים ללמד, להדריך ולחנך – מניעה אותם לסייע לאלה המתקשים בהשגת המושכלות, אם באמצעות הדרכה אוראלית, אם באמצעות כתיבת חיבורים. הדרכה זו מבטאת את הידמותם של חכמים אלה לפעולותיו של האל,⁷⁹ והיא שלמותם האחרונה.⁸⁰ לכן, חכמים, העוסקים בחינוכו העיוני של הציבור, הם כלי נוסף, שנתן האל לאדם, כדי שיוכל להתגבר על שלושה מונעים אלה.⁸¹

אם כן, שני כלים מציע רלב"ג למונעים אלה: תשוקת האדם ללמוד – מצד אחד, ותשוקת החכמים ללמד – מצד שני.

הפתרון השני מבוסס על תשוקת החכמים ללמד את זולתם, ובמקרה דן – לימוד זה מתבטא באמצעות כתיבה, אולם כדי שלימוד זה יהיה בעל משמעות בפועל ויאפשר לקוראים להישאר עם תשוקתם להשיג את שלמותם ולא לקוץ ב'אורך ההצעות' – על חיבורים אלה להיות ערוכים ומסודרים באופן שיאפשר לרבים מן הקוראים להשיג את כוונת המחבר, וכתיבה על דרך הקיצור היא אחד מאופנים אלה.⁸²

לאור זאת, אפשר להציג את פירושו לשיר השירים כמי שבאמצעותו ממלא הרלב"ג הן את תשוקתו הטבעית ליישר את זולתו אל השלמות (באמצעות העלאת תכנים, המאפשרים שלמות זו על הכתב), והן את תשוקתו של ההמון להשיג שלמות זו (באמצעות כתיבה על דרך הקיצור). רוצה לומר: כתיבתו על דרך הקיצור – מקורה ברצונו למלא את תשוקתו ואת שלמותו שלו, ואת תשוקתו ושלמותו של זולתו.

78. שם, עמ' 75.

79. לרעיון ההידמות לאל ביהדות ובמשנתו של הרמב"ם בפרט – ראו: א' מלמד, "אל יתהלל": פירושים פילוסופיים לירמיהו ט, כב-כג במחשבה היהודית בימי הביניים והרנסאנס, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד, א-ב (תשמ"ה), עמ' 31-82; ש' רוזנברג, 'ההלכת בדרכיו', א' כשר ומ' חלמיש (עורכים), פילוסופיה ישראלית, תל אביב תשמ"ג, עמ' 72-91; M. Kellner, *Maimonides on Human Perfection*, Atlanta 1990, pp. 41-47; W. Z. Harvey, 'Holiness: A Command to Imitatio Dei', *AJS Tradition*, 16, 3 (1977), pp. 7-28; H. Kreisel, 'Imitatio Dei in Maimonides Guide of the Perplexed', *AJS Review*, 19, 2 (1994), pp. 169-211.

80. הרלב"ג (לעיל הערה 72) חולק על הרמב"ם בשתי סוגיות: שלמות האדם והידמותו לאל. על כך ראו שם הערה 37 של המהדיר; עבודת הדוקטור שלי (לעיל הערה 21), עמ' 203-215.

81. המניע הראשון סר, הואיל והשלמים הם המודיעים לאדם את מהות ההצלחה והשלמות, ולכן "מי שיישר זולתו לעשות מעשה מה הנה לא יחוייב בפועל שייציר התכלית אשר בעבורו נעשה המעשה הוא". גם המניע השני סר באופן זה: "לפי שאילו השלמים יקחו תחבולות, ינהיגו בהם האנשים, עד שירחיקום מהמשך אך התאוות כפי היכולת", וכן המניע השלישי יסור באמצעות החכמים, המדריכים את התלמידים – "אם מפיהם אם מפי כתבם, בחשק הטבעי אשר להם על זאת ההשפעה" – אל הדרך אשר תוליכם אל השלמות (רלב"ג [לעיל הערה 72], עמ' 75-77).

82. והשוו לדבריו בהקדמתו לספר **מלחמות השם**², ברלין תרפ"ג, עמ' 8. שם, בהצגת הסיבה השלישית ליעילותו של סידור הדברים – כותב הרלב"ג: "השלישי, כי המחבר הוא מבואר שלא יחבר לעצמו אבל להשפיע לזולתו, ולזה ראו לו שישים השתדלותו לסדר דבריו בדרך יגיע בה המעיין אל תכלית הנהגה". אולם, בשעה שבפירושו לתנ"ך העריכה, שטרתה לגלות ולהקל על הקורא – מתבטאת בכתיבה על דרך הקיצור, נראה, כי במלחמות השם עריכה (אקזוטריה) זו מתבטאת בכתיבה על דרך ההרחבה: "אבל אנתנו כונתנו בזה הספר הפך הכונה היא, וזה שאנתנו נרצה שנשים הרחבת לשוננו ובארו וטוב הסדור כונתנו למעיין מבוארת עם העמקה, לא שישתיר ממנו עומק הלשון ורוע הסדור [...] ולזאת הסבה לא השתמשנו בו במליצות נאות ובלשונות עמוקים" (שם). יש לציין, כי קיימת מחלוקת בספרות המחקר בשאלה האם מלחמות השם של רלב"ג הוא חיבור, הכתוב כתיבה אקזוטריה. על כך ראו: ד' שורץ, **סתיירה והסתרה בהגות היהודית בימי הביניים**, רמת-גן תשס"ב, עמ' 145-147; A. Funkenstein, 'Gersonides Bible Commentary: Science History and Providence', in G. Freudenthal (ed.), *Studies on Gersonides: A fourteenth-century Jewish philosopher-scientist*, Leiden 1992, pp. 305-316. ובמחקרה השונים של ש' קליין-ברסלבי על הרלב"ג.

נסכם ונאמר, כי הכתיבה על דרך הקיצור (כמתודה, המבטאת כתיבה אקזוטריקית) בפירושו של רלב"ג למקרא – מתבטאת בסידור נכון וראוי של העניינים ובהשמטת מדרשי חז"ל.

סיכום

הרמב"ם זיהה שתי טכניקות שונות של העברה אזוטריקית:

האחת – באמצעות משל ומילים משותפות (שהיא הטכניקה היותר אזוטריקית), והשנייה – באמצעות לימוד ראשי-פרקים ליחיד המבין מדעתו. הראשונה היא טכניקה, הנמסרת בכתב, והשנייה – בעל-פה. 'הרחבת נקבי המשכית' של הרמב"ם במורה – מתבטאת בהפרת הטכניקה השנייה, היינו בהעלאת ראשי הפרקים על הכתב.⁸³ 'הרחבת נקבי המשכית' של רבים מתלמידי הרמב"ם – מתבטאת בהפרת הטכניקה הראשונה של מסירת הסודות, שכאמור, היא האזוטריקית מבין השתיים, היינו הם עסקו בביאור ובגילוי של הסודות, הנמצאים במשלי המקרא. הם עשו מה שהרמב"ם רצה לעשות, אך נמנע מלעשותו:

בפירוש המשנה הבטחנו שנבאר עניינים מוזרים בספר הנבואה ובספר ההתאמה, ספר שהבטחנו לבאר בו את המוקשה בכל הדרשות אשר הפשט שלהן מנוגד מאוד לאמת, חורג מן המושכל. הן כולן משלים. כאשר החילונו לפני שנים רבות כותבים ספרים אלה וחיברנו משהו מהם, מה שהתחלנו מבארים בשיטה זו לא היה טוב בעינינו, מכיוון שראינו שאם נמשיך להמשיל ולהסתיר את מה שראוי להסתיר, לא נסטה מן המטרה הראשונה ונהיה כמי שהחליף פרט בפרט מאותו מין. ואם נבהיר את הראוי להבהרה, זה לא יתאים להמון האנשים, והרי כוונתנו היתה לבאר את משמעויות הדרשות ואת פשטי הנבואה להמון דווקא.⁸⁴

אפשר לתאר את המשותף לרובם של ההוגים שעסקנו במאמר זה באופן הבא:

הוגים אלה – ברובם פרובנסליים – עסקו בביאור 'הראוי להבהרה', הרחיבו את נקבי המשכית במידה זו או אחרת באמצעות חיבורים, העוסקים בפרשנות אלגורית למקרא, המבארת את המשלים והסודות הנמצאים בתורה לציבור רחב יותר של קוראים, וכתיבה על דרך הקיצור היא אחד מן האופנים, שבהם השתמשו לשם 'הרחבת נקבי המשכית'.

83. ראו: הלברטל (לעיל הערה 1), עמ' 49-50; שטראוס (לעיל הערה 1).

84. מו"נ, הקדמה.

